

OSMANLI-RUS İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE ERMENİ SORUNU (1912-1914)

*Prof. Dr. Ercüment KURAN**

Osmanlı-Rus ilişkilerinin 1912 ile 1914 arasındaki gelişmesini incelemek önemlidir; çünkü, bu kısa zaman diliminde Doğu Anadolu'nun mukadderatının tayini söz konusu olmuştur. Bilindiği gibi, 1700'de imzalanan İstanbul Barış Anlaşmasından itibaren Rusya Güney'e doğru yayılmış, Karadeniz'in kuzeyini ele geçirdikten sonra, Osmanlı Devleti aleyhine Balkanlar ve Doğu Anadolu'da toprak kazanmaya başlamıştır. Rus Çarlığı, 21 Temmuz 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması ardından, Akdeniz'e inmek gayesiyle, Boğazlar'a hakim olmak siyaseti gütmüştür. Nitekim 1787-1792, 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus harpleri hep bu maksatla yapılmıştır. Osmanlı Devleti Trablusgarp'ta İtalya ile savaş halindeyken, 1912 Ekiminde patlak veren Balkan Harbi de Rusya'nın kıstırtması sonucunda çıkmıştır. Osmanlı ordularının beklenmedik bir şekilde yenilmesi üzerine, 3 Aralık 1912'de mütareke imzalanmış, barış anlaşmasına hazırlık olarak, 17 Aralıkta Londra'da Büyükelçiler Konferansı toplanmıştır.

Bu sırada Mısır Hidivi'nin hizmetinde bulunan ve Ermenistan bağımsızlığı için çalışan Bogos Nubar Paşa Avrupa'da Ermeniler hesabına faaliyete geçti. Ermenilerin 7 Ekim 1912'de Tiflis'de yaptıkları konferansta alınan karar gereğince, 15 Temmuz 1878 tarihli Berlin Andlaşması'nın 61. maddesinde belirtilen Doğu Anadolu İslahatının gerçekleştirilmesi meselesini Londra Konferansı gündemine sokmakla görevlendirilmiştir¹. Ne varki, Rusya bu karara karşı

* Hacettepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Emekli Öğretim Üyesi.

1. Berlin anlaşmasının 61. maddesi şöyleydi: "Babıâli ahalisi Ermeni bulunan eyâlâtta ihtiyacı mahalliyenin icab ettirdiği islahatı bilâtehir icra ve Ermenilerin ... huzur ve emniyetlerini temin etmeği taahhud eder ve arasına bu babda ittihaz olunacak tedabiri devletlere tebliğ edeceğinden, düvel-i müşarünileyhim tedabir-i mezkûrenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir" (*Muahedat Mecmuası*, İstanbul, 1298, c.V, s.139).

çıkış ve Büyük Devletlerin Ermeni işine karışmasını önlemeye azmetmiştir.

1910'lu yılların başında Avrupa devletleri iki bloka ayrılmış bulunuyordu. 1894'de Fransa ile Rusya arasında yapılan ittifak, 1907'de İngiltere'nin Rusya ile anlaşması üzerine Üçlü İtilâf'ın meydana gelmesini sağlamış, buna karşı Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya aralarında Üçlü İttifakı kurmuşlardır. XIX. yüzyıl sonundan beri, Makedonya'da komitelerin yarattıkları huzursuzluklar dışında, Balkanlar ve Doğu Anadolu'da nisbî bir sükûn hüküm sürüyordu. Rusya Uzak Doğu'da genişleme siyaseti uyguluyor, Kafkaslar'da da Ermenileri Ruslaştırmaya gayret ediyordu.

Osmanlı Devleti Balkan Harbi'nde yenilince, İstanbul'daki Rus büyükelçisi De Giers, 9 Aralık 1912'de hükûmetine gönderdiği bir raporda, şimdilik Doğu Anadolu'da Ermenilere ıslahat yapılmasını sağlamaya çalışmasını, fakat, ıslahatın başarısız kalması halinde, Rus ordusunun adı geçen bölgeyi işgale hazır bulundurulmasını teklif etmiştir². Aslında Rusya'nın hedefi Doğu Anadolu'da bağımsız Ermeni Devleti kurmak değil, orayı doğrudan doğruya topraklarına katmaktı. Daha 1895-1896'da Hariciye Nazırı Prens Lobanov-Rostovski Rusya'nın sınırında "Ermenisiz bir Ermenistan" istediğini açıklamıştı³.

Nubar Paşa, 1913 Martı ortasına doğru, Paris'de Rus büyükelçisi İsvolski ile görüştü. Bu görüşmede Osmanlı Devleti'nin 20 Ekim 1895'de ilân ettiği İslâhat tasarısında, Avrupa denetiminin kabulü gibi, Ermeniler lehine bazı değişiklikler yapılması ve yeni tasarının, Ecmiazin Katolikosu'nun tasvibinden geçtikten sonra, Rus hükûmetine sunulmak üzere Büyükelçiye verilmesi kararlaştırıldı⁴. Az sonra da, Rusya ile işbirliği yapan ihtilâlciler Ermenilerin Taşnak cemiyeti 18 Mart 1913 tarihli gizli bir beyannameyi şubelerine göndererek Paris'de alınan kararın uygulanacağını açıkladı, Londra'daki İngiliz-Ermeni komitesinin harekete geçirilmesi ve Ermeniler lehine propaganda faaliyetinin artırılmasını istedi⁵.

2. André Mandelstam, *Le sort de l'Empire ottoman*, Paris, 1917, s.207-208.

3. Edgar Granville, "Le Tsarisme en Asie-Mineure", *La Revue Politique Internationale* (Mart-Nisan 1917), s.12-13.

4. 20 Ekim 1895 tarihli İslâhat tasarısı için bk. Ercüment Kuran, "Ermeni meselesinin milletlerarası boyutu, 1877-1897" *Tarih boyunca Türklerin Ermeni toplumu ile ilişkileri sempozyumu*, Ankara, 1985, s.23.

5. Beyannamenin metni için bk. *Ermeni komitelerinin âmâl ve harekât-ı ihtilâliyesi*, İstanbul, 1332, s.61-62.

Bu gelişmeler karşısında Osmanlı hükümeti tedbir almakta gecikmedi. 26 Mart 1913'te mahalli idarelere özerklik tanıyan "İdare-i Umumiye-i Vilâyat Kanun-ı Muvakkatı"nı yayınladı⁶.

Ermenilerin bu çabaları ve Rusya'nın onları desteklemesi İngiltere'yi kayıtsız bırakmadı. Hükümetinden aldığı talimat üzerine, İstanbul'daki büyükelçi Lowther 21 Nisan 1913'te Ermeni İslâhatı meselesinin ciddiyet kazandığını Osmanlı hükümetine bildirdi⁷. Meselenin önemini idrak eden Sadrâzam Mahmud Şevket Paşa hemen teşebbüse geçti. Böylece Londra büyükelçisi Tevfik Paşa 24 Nisanda İngiltere Hariciye Nazırı Grey'e bir nota vererek, iki bölgeye ayrılacak Doğu Anadolu vilâyetlerine birer İngiliz genel müfettiş ve yeteri sayıda müşavirler ile jandarma subayları gönderilmesini talep etti. Büyükelçi talebini 4 Haziran 1878'de İstanbul'da imzalanmış olan Kıbrıs anlaşmasına dayıyordu⁸.

İngiliz hükümeti Osmanlı notasını etraflıca incelemek gereğini duydu. Hariciye Nazırı verilecek cevap hususunda, Londra'daki yetkililer dışında, Büyükelçi Lowther'in de görüşünü aldı. Nazır 15 Mayıs'ta Tevfik Paşa'ya Osmanlı teklifini Rus hükümetine açıklayacağını haber verdi; İngiltere'nin resmî cevabını da 24 Mayıs'ta yazılı olarak bildirdi. Bunda Osmanlı teklifleri kısmen kabul ediliyor, bir genel müfettiş, bir jandarma müfettişi ve subayları yollanacağı, lâkin ikinci bir genel müfettişle müşavirler gönderilmesinin mümkün olmadığı kaydediliyordu⁹.

İngiliz hükümeti bu karara Rusya'nın görüşünü 21 Mayıs'ta öğrendikten sonra varmıştı. Gerçekten, Hariciye Nazırı Sazonov Doğu Anadolu'da girişilecek ıslâhata, kendi ülkesine komşu yerlerde yapılacak olması itibarıyla Rusya'nın ilgisiz kalamayacağını belirtmiş, İstanbul'daki Rus, Fransız ve İngiliz büyükelçilerinin meseleyi birlikte incelemelerini uygun bulmuştu¹⁰. Rus hükümeti görüşünü 20 Mayıs'ta Fransa'ya da bildirmişti.

Rus Hariciye Nazır yardımcısı Neretov 7 Haziran 1913'de Paris, Berlin, Viyana ve Roma'daki elçilere telgraf çekerek nezdinde görevli oldukları hükümetlerden, Doğu Anadolu İslâhatı konusunu

6. Kanunun metni için bk. *Düstur*, c.V, İstanbul 1332, s.186-216.

7. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970, s.206.

8. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.II kıs. 3, Ankara, 1951, s.61-62.

9. Bayur, *ayn. esr.*, c.II kıs. 3, s.68.

10. Bayur, *ayn. esr.*, c.II, kıs. 3, s.72.

görüşmek üzere, İstanbul'daki temsilcilere talimat göndermelerini istedi. Görüşmelerde 1895 tarihli Islâhat tasarısı esas alınacak, fakat zamanın gerektirdiği düzeltmeler de yapılabilecekti¹¹.

Alman hükûmeti, Mahmud Şevket Paşa'nın Büyükelçi Wangenheim'a aktardığı bilgi sayesinde, Doğu Anadolu Islahâtı konusundaki gelişmeleri yakından takip ediyordu. Balkan Harbi'ni sona erdiren Londra barış anlaşması 30 Mayıs 1913'de imzalanınca, Almanya müdahale zamanının geldiğine inanmış olmalıdır. Anlaşıyor ki, Alman Hariciye Nezareti'nin bu hususta yaptığı talebi Rusya kabul etmiştir.

Fransa ve İngiltere Rusya'nın İstanbul'da konferans toplanması teklifine olumlu cevap verdiler. Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korunması ve Osmanlı temsilcisinin de hazır bulunması şartlarıyla konferansa katılacaklarını bildirdiler. Sazonov İttifak Devletleri'nin ileri sürdükleri şartların ikincisine itiraz etti. Almanya'nın söz konusu şarttan vazgeçmesi üzerine, konferansın gerçekleşmesine hiçbir engel kalmadı¹².

Elçiler konferansı 30 Haziran 1913'de İstanbul'da toplandı. Rus büyükelçisi De Giers konferansa 22 maddelik "Ermenistan'da uygulanacak ıslahâtın öntasarısı"nı sundu. Bu öntasarı Rus büyükelçiliği baştercümanı Mandelstam tarafından "1895 tarihli Ermenistan Islâhatı ve 1880 tarihli Avrupa Türkiye'si vilâyetleri kanun tasarıları esas alınarak" hazırlanmıştı¹³. Rus öntasarısı altı Doğu Anadolu vilâyetini bir eyalet halinde birleştiriyordu (1. madde). Genel vali Büyük Devletler'in tasvibiyle Padişah tarafından beş yıl için atanacak ve Osmanlı tebaası hıristiyan, tercihan da Avrupalı olacaktı (2. madde). Genel valiye icra kuvveti tanınacak, eyaletin idare, adliye ve polis âmirleriyle jandarma kumandanını tayin yetkisine sahip bulunacaktı (3. madde). Eyalet meclisi kazalarda seçimle belirlenmiş eşit sayıda müslim ve gayrimüslim üyelerinden kurulacaktı (5. madde). Eyalet meclisinin kanun yapma yetkisi olacaktı. Meclisten oy çokluğuyla geçen kanunu Padişah iki ay içinde kabul veya reddedecekti (7. madde). Eyalet sancaklarının birer idare meclisi bulu-

11. Granville, *ayn. esr.*, s.54; Bayur, *ayn. esr.*, c.II kıs.3, s.96.

12. Mandelstam, *ayn. esr.*, s.216-217.

13. Berlin barış andlaşmasının 23. maddesi gereğince, 17 Haziran 1880'de İstanbul'da toplanan milletlerarası komisyonun hazırladığı "Avrupa Türkiye'si Vilâyetleri Kanun tasarısı"nı Padişah tasdik etmemişti. (Ed. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, Paris, 1884, c.II, s.249-253).

nacak ve meclis, tabîî üye olan mülkî ve dinî reislerden başka, kaza idare meclisleri tarafından seçilmiş üçü müslüman üçü hıristiyan altı üyeden teşekkül edecekti (8. Madde). Eyalette oturan erkekler askerlik hizmetini barış zamanında kendi bölgelerinde yapacaklardı (12. madde)¹⁴.

Başlıca maddeleri yukarıda açıklanan Rus öntasarısı Elçi temsilcilerinden kurulu bir komisyona havale olundu. İki gün sonra, yani 2 Temmuz 1913'de, Osmanlı hükûmeti kendi ıslâhat tasarısını komisyona bildirdi. Bu tasarı 26 Mart 1913 tarihli "İdare-i Umumiye-i Vilâyat Kanun-ı Muvakkatı"na yedi ek madde getirmekteydi. Bu maddelere göre, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu vilâyetleri iki genel müfettişlik idaresine bağlanıyordu. Şöyle ki, Erzurum, Sivas, Trabzon vilâyetleri ile Canik müstakil sancağı Kuzeydoğu Anadolu genel müfettişliğine, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilâyetleri de Doğu Anadolu genel müfettişliğine tâbi olacaktı. Genel müfettişler Meclis-i Vükelâ'ca, Büyük Devletler'in görüşü alınmadan, beş yıl müddetle yabancı kişilerden atanacaktı. Genel müfettişlerle İstanbul'daki nazırlıklar arasında anlaşmazlık çıktığı takdirde son kararı Meclis-i Vükelâ verecekti¹⁵. Onların görev ve yetkileri Geçici Vilâyetler Kanunu'ndan ayrı olarak çıkarılan 23 maddelik bir talimatnamede belirtilmişti. Yusuf Hikmet Bayur bu talimatnamayı "Genel müfettişlere ait talimat Osmanlı vilâyet teşkilâtına dokunmamakta ve işbu müfettişlere ancak gözetim (contrôle) ve kanunlarda gereken değişiklikler, göçebelerin yerleştirilmesi, vergilerde ıslâhat yapılması, jandarma gibi işler için Bab-ı âliye tasarı sunma hakkı tanımaktadır" şeklinde özetlemektedir¹⁶.

Doğu Anadolu Islâhatı Komisyonu 3 Temmuz 1913'de Yeni-köy'de Avusturya-Macaristan büyükelçiliği yazlık binasında toplandı. Tartışma sonunda Rus öntasarısının esas alınması kararlaştırıldı. Lâkin, görüşmelerin daha başlangıcında Rus-Alman zıtlaşması meydana geldi. Rus temsilci Doğu Anadolu'da tek eyalet olmasını savunurken, Alman temsilci bölgede iki idarî kesim kurulmasında direndi. Ayrıca meclislerde eşit sayıda üye bulunmasına karşı çıkarak üyelerin nüfus oranında seçilmesini teklif etti. Bu yüzden anlaşma sağlanamadı ve komisyon 24 Temmuzda bir neticeye varmadan dağıldı¹⁷. Başarısızlığın asıl sebebi Almanya'nın davranışydı. Bu devlet Osmanlı Asyası'nın paylaşılmasında kendine düşen kısmı

14. Mandelstam, *ayn. esr.*, s.218-222.

15. Bayur, *ayn. esr.*, c.II kıs. 3, s.119-120.

16. Bayur, *ayn. esr.*, c.II kıs.3, s.120.

17. Mandelstam, *ayn. esr.*, s.227-234.

emniyet altına almak istiyor, Rusya'yı Anadolu ve Bağdad demiryollarının geçtiği yerlerden uzak tutmaya çalışıyordu.

Rusya Almanya'nın Orta Doğu'da güttüğü siyasetin farkındaydı. Bazı tavizler karşılığında bu devletle anlaşmayı denedi. 30 Ağustosta Berlin'deki Rus maslahatgüzarı Alman Hariciye Nezareti siyasi işler müdürüne bir nota vererek Doğu Anadolu Islâhatı görüşmelerinin yeniden başlaması dileğini açıkladı. İki hükümet arasında gizlice sürdürülen görüşmeler uyuşma ile sonuçlandı. Nitekim Rus Hariciye Nazır yardımcısı Neretov 6 Eylülde Paris ve Londra büyükelçilerine gönderdiği telgraflarda İstanbul'daki Rus temsilcisine "Ermeni Islâhatı" meselesini Alman meslektaşıyla görüşmesi talimatı verildiğini bildirdi¹⁸. De Giers ile Wangenheim 23 Eylül 1913'de altı maddelik bir tasarı üzerinde anlaştılar. Buna göre, Doğu Anadolu vilâyetleri iki kesime ayrılacak; her birinin başına Büyük Devletler'in tavsiyesiyle Osmanlı hükûmeti tarafından beş yıl için genel müfettiş tayin olunacak; onların atayacağı yüksek memurlar ve hâkimler Padişah'ın tasdikına sunulacak; her kesimde eşit sayıda seçimle gelmiş müslüman ve hıristiyan üyelerden kurulu meclis bulunacak ve Büyük Devletlere Islâhatın yürütülmesinde denetim hakkı tanınacaktı¹⁹.

Bundan sonra, Alman ve Rus Büyükelçileri, 1913 Haziran'ında bir suikasta kurban giden Mahmud Şevket Paşa yerine sadrâzam olan Said Halim Paşa ile aralarında anlaştıkları esaslar çerçevesinde görüşmeye başladılar. Büyükelçiler tasarının bütününe Sadrâzam'a bildirmediler ve bir madde görüşülüp kabul olunması ardından diğerini açıkladılar. Said Halim Paşa söz konusu tasarıya Ekim başlarında itiraz ederek, kendisini desteklemeleri için, 19 Ekim 1913'de, İngiliz ve Fransız hükümetlerine yazılı müracaatta bulundu. Fakat, onlardan tatmin edici cevap alamadı²⁰. Bu iki devlet Rus-Alman tasarısını benimsemişlerdi. De Giers 1914 başlarında İstanbul'dan ayrılmış olduğundan, Said Halim Paşa Rus büyükelçilik maslahatgüzarı Gulkeviç ile görüşmeleri sürdürdü ve 8 Şubat 1914'de Doğu Anadolu Islâhatı konusunda anlaşma imzalandı. Anlaşma metni 23 Eylül 1913 tarihli tasarıya uygundu. Ancak, bir yıl içinde bölgede nüfus sayımı yapılması gibi, esasa dokunmayan ayrıntılar eklenmişti²¹.

18. Bayur, *ayn. esr.*, c.II kıs.3, s.139-140; Mandelstam, *ayn. esr.*, s.234, n.2.

19. Bayur, *ayn. esr.*, c.II kıs. 3, s.145-146; Mandelstam, *ayn. esr.*, s.234-235.

20. Bayur, *ayn. esr.*, c.II, kıs.3, s.148-158.

21. Anlaşmanın Fransızca metni için bk. Mandelstam, *ayn. esr.*, s.236-238, n.1.

Genel müfettişlerin seçimi kolay olmadı. Birçok aday arasından Güney kesimi müfettişliğine Norveçli binbaşı Hoff'un, Kuzeydoğu kesimine de Felemenkli Westenek'in tayini kararlaştırıldı. Onlarla 25 Mayıs'ta kontrat imzalandıysa da görevlerine başlayamadılar. Zira, 28 Haziran 1914'de Saraybosna'da Avusturya-Macaristan veliahdının öldürülmesi ardından I. Dünya Savaşı çıkmış, Kasım başlarında da Osmanlı Devleti Almanya safında savaşa katılmıştır. Bu durumda Genel Müfettişlerin kontratları iptal edilmiştir.²²

I. Dünya Savaşı dört yıl sonra Almanya ve müttefiklerinin yenilgisi ile sona erdi ve Osmanlı Devleti çöktü. Bununla birlikte, Doğu Anadolu Balkanlar'ın âkibetine uğramadı ve Milli Mücadele sonunda kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içinde kaldı.

22. Bayur, *ayn. esr.*, c.II kıs.3, s.186-187.